

Cornelis Graafland
Centrum
Gereformeerde Bond

Eerste *Cornelis Graafland* lezing 7 oktober 2020

Het goede leven uitgedaagd: over floreren vanuit multidisciplinaire optiek

P.J. Verhagen, psychiater proponent

Hooggeleerde vrouwen en heren, doctores, zusters en broeders,

In dankbare herinnering: artikel 20 van de Nederlandse Geloofsbelijdenis

Toen ik in 1975 in Utrecht met de studie theologie begon, ging professor Graafland verder met zijn colleges over de Nederlandse Geloofsbelijdenis (NGB). Artikel 20 was aan de beurt. Dat college was voor mij een onvergetelijke introductie in de gereformeerde theologie. Staat u mij daarom toe in dankbare herinnering daaraan art. 20 met u te lezen.

Wij geloven, dat God, die volkomen barmhartig en rechtvaardig is, zijn Zoon gezonden heeft om aan te nemen de natuur, in dewelke de ongehoorzaamheid begaan was, om in haar te voldoen en te dragen de straf der zonden door zijn zeer bitter lijden en sterven. Zo heeft dan God zijn rechtvaardigheid gewezen tegen zijn zoon, als Hij onze zonden op Hem gelegd heeft, en heeft uitgestort zijn goedheid en barmhartigheid over ons die schuldig en der verdoemenis waardig waren, voor ons gevende zijn Zoon, in den dood, door een zeer volkomen liefde, en Hem opwekkende tot onze rechtvaardigmaking, opdat wij door Hem zouden hebben de onsterfelijkheid en het eeuwige leven.

Het is voor mij een bijzonder voorrecht om vandaag, onder de huidige vreemde omstandigheden, de eerste Cornelis Graafland te mogen geven. U moet weten dat ik, net als hij, geboren en getogen Gouwenaar ben, geruime tijd in dezelfde straat woonde en hem ook leerde kennen via mijn schoonfamilie, die al jaar en dag met het gezin Graafland bevriend was, zodat mijn vrouw sprak over oom Kees en tante Maaïke. Mijn schoonouders en vrouw

waren onder zijn prediking in Woerden tot bekering gekomen en spraken daar met grote dankbaarheid over. Mijn eigen bekering zou mij enkele maanden na de start van mijn theologische studie overkomen, maar dan onder de, ik kan niet anders zeggen, onvolprezen prediking van mijn leermeester ds. L. Kievit.

Zoals gezegd, Graafland begon in 1975 aan artikel 20 van de NGB. Dat artikel en die colleges hebben mijn theologische ontwikkeling enorm gevormd en gestempeld. Iedereen heeft vast van die regels, verzen, uitspraken, een gedicht misschien, die te binnen komen als er met iets te worstelen is, met iets geknoeid wordt, iets uitgeprobeerd wordt of wanneer een voorval of situatie mooi of bijzonder is. Op die manier zijn de regels van artikel 20 mij altijd zeer nabij gebleven. Als ik met iets zat te worstelen, dan kon ik ‘zomaar’ naar artikel 20 grijpen. Daarom zal ik er aan het eind van deze voordracht weer op terugkomen om het thema van vandaag ook ‘even’ tegen het licht van artikel 20 te houden.

Inleiding en opzet

Het gaat in deze lezing over het thema *human flourishing*, dat ik vertaal met floreren. In het licht van het jaarthema van de Protestantse Kerk in Nederland (PKN) had ik wellicht bloeien als vertaling kunnen nemen. Dat jaarthema luidt immers: *Het goede leven – bloeien in Gods licht*. Mijn thema gaat inderdaad over het goede leven of het gelukkige leven, maar dan onder het trefwoord floreren. Ik beoog daarmee een verruiming van wat we meestal verstaan onder dat goede leven. Ik bedoel namelijk niet alleen het gelukkige leven (1) in de zin van een leven dat voldoening geeft, maar ik bedoel ook het gezonde leven (2), het zinvolle leven (3), het goede leven in moreel ethische zin (4) en het verbonden leven (5). Floreren omvat dus vijf alleszins samenhangende domeinen, die in hun geheel het bloeiende leven beduiden. Dat zal ik toelichten; waarbij ik gegeven mijn medische professie het accent zal leggen bij het gezonde leven, dat echter dus niet op zichzelf staat maar verbonden is met de andere vier. Een van de uitkomsten zal zijn dat ik sterk pleit voor een interdisciplinaire aanpak, die in mijn ogen onvermijdelijk is en daarom consequenties heeft voor de theologie. Dat is het hoofddeel van mijn lezing. Daarna zal ik kort nog een drietal meer theologische opmerkingen maken, die vooral bedoeld zijn als uitdagende vragen in het licht van de door mij voorgestelde interdisciplinaire aanpak. Ik zal namelijk voorstellen om de theologie nog veel meer dan nu al het geval is te vragen om een wetenschappelijke verantwoording in interdisciplinair verband. Niet dat ik dat bedacht heb; ik luister naar een wetenschapper als de van oorsprong Finse theoloog Kärkkäinen (2013-2017). Vervolgens sta ik even stil bij het verjaardagsfeestje van

Augustinus en een profetisch opstel van Jossutis (1988). Ik sluit af, zoals aangekondigd, met artikel 20 van de NGB.

Noodzakelijke verruiming: drie aanleidingen

Een aanwijzing om met de term floreren het begrip van het goede leven te verruimen, laat zich vrij gemakkelijk met het volgende illustreren. In de inleiding van het zopas verschenen PKN-rapport (2020) *Van U is de toekomst* lees ik dat we ‘klagend gelukkig’ zijn (1), ‘onzeker’ (2), ‘op zoek naar zin’ (3), ‘overstresst’ (2) en ‘gepolariseerd’ (5). Daar hebben we meteen 4 van de 5 domeinen die ik noemde. En in de uitleg van ‘zoeken naar zin’ blijkt ook het morelethische aspect bedoeld te zijn. De 5 domeinen zijn dus aanwezig in wat zoals het heet een paar houtskoolschetsen zijn van het leven, niet per se het goede leven, in onze samenleving. Genade als grondtoon is de richting waarin gewezen wordt, maar daar gaan we niet verder op in. Behalve een ietwat kritische vraag, die vooruitloopt op wat ik voorstel. Met die grondtoon blijft men in een strikt theologisch of gelovig kader. Is dat voldoende? Uiteindelijk wel, zal men zeggen; jawel, maar we zijn nog niet ‘uiteindelijk’. Met andere woorden, moet de gewezen richting niet ook nadrukkelijker woorden krijgen in de andere domeinen? En is een vergelijkbare vraag niet te stellen bij de opzet van de *Gewone catechismus*, waarvoor men om begrijpelijke redenen het trefwoord ‘geluk’ als centraal begrip heeft gekozen (Pleizier et al., 2019)?

Er zijn allerlei vakinhoudelijke aanleidingen om met een voorstel tot verruiming middels de term floreren te komen. Ik noem er drie: een nieuwe benadering van gezondheid, de uitkomsten van empirisch onderzoek en ontwikkeling in de praktische theologie.

Nieuwe benadering van gezondheid

Niet langer is de aloude WHO definitie van volledig lichamelijk, geestelijk (mentaal) en maatschappelijk welzijn leidend, maar een meer dynamische mix van zes dimensies waarvan spiritualiteit er een is. De zes dimensies zijn samen verbeeld in een spinnenweb, dat inmiddels in hoge mate beelddragend is voor positieve gezondheid in Nederland (Fig. 1). Deze nieuwe benadering, die dus positieve gezondheid heet, wordt in Nederland breed omarmd, is ook door een in Nederland belangrijk instituut als ZonMW¹ op de agenda gezet voor heel de zorg

---

¹ ZonMw financiert gezondheidsonderzoek én stimuleert het gebruik van de ontwikkelde kennis. www.zonmw.nl/nl/

(ZonMW, 2016) en is inmiddels een programma waarin zorgprofessionals opgeleid en getraind worden (zie <https://iph.nl/>).

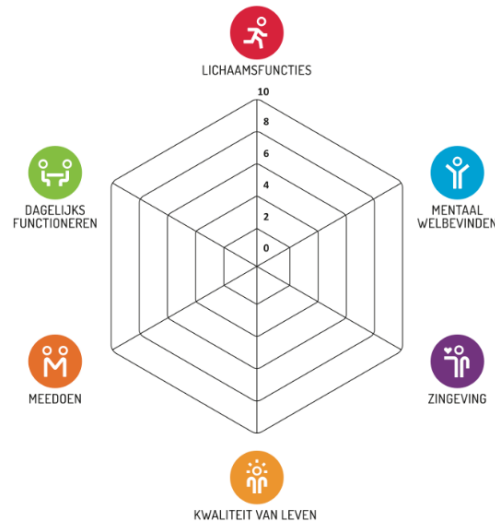

Fig. 1 positieve gezondheid (Huber et al., 2016)

Kort gezegd komt het er op neer dat men weliswaar allerlei beperkingen in het ene of het andere domein kan ervaren, die met aandacht en actieve inzet, waar mogelijk op een ander domein aangevuld of gecompenseerd kan worden. Tabel 1 toont per domein een aantal bepalende aspecten.

TABEL Hoofddimensies van gezondheid, per dimensie onderverdeeld in aspecten

lichaamsfuncties	mentale functies en beleving	spirituele en existentiële dimensie	kwaliteit van leven	sociaal-maatschappelijke participatie	dagelijks functioneren
medische feiten	cognitief functioneren	zingeving	kwaliteit van leven,	sociale en communicatieve	basis-adl
medische waarnemingen	emotionele toestand	doelen of idealen	welbevinden	vaardigheden	instrumentele adl
fysiek functioneren	eigenwaarde en zelfrespect	nastreven	geluk beleven	betekenisvolle relaties	werkvermogen
klachten en pijn	gevoel controle te hebben	toekomstperspectief	genieten	sociale contacten	gezondheidsvaardigheden
energie	zelfmanagement en eigen regie	acceptatie	ervaren gezondheid	geaccepteerd worden	
	veerkracht		lekker in je vel zitten	maatschappelijke	
			levenslust	betrokkenheid	
			balans	betekenisvol werk	

Tab. 1 (Huber et al., 2013)

Het boeiende is nu dat men met een patiënt over de zes domeinen aan de hand van die aspecten in gesprek kan gaan en nagaan waar iemand aan verandering wil werken. Om een

voorbeeld te geven. Men kan een slaapklacht opvatten als een verstoorde lichaamsfunctie, die inderdaad tot de nodige problemen aanleiding kan geven. Dus moet de patiënt wellicht tijdelijk een slaapmedicament gebruiken. Maar als nu blijkt dat de patiënt uit de slaap gehouden wordt door gepieker over zorgen waar hij of zij overdag de tijd niet voor heeft of neemt om over te praten? Dan hebben we het ‘ineens’ over mentale functies en beleven of kwaliteit van leven. Of als nu blijkt dat door datzelfde drukke leven, de spiritualiteit van voorheen helemaal ingezakt is? Misschien biedt een oefening in het weer leren beoefenen van dankbaarheid dan wel uitkomst. Inderdaad is het zo dat we in de geestelijke gezondheidszorg in het kader van herstel mensen weer attenderen op dankbaarheid en het beoefenen daarvan. Schrijf nu eens elke avond twee of drie dingen op van die dag waar je dankbaar voor bent. Anders gezegd: ‘tel uw zegeningen’. Dan gaat men heel anders, beter slapen en daalt, blijkt uit onderzoek, de spiegel van stresshormonen.

Deze benadering is vernieuwend, plaats gezondheid in een veel breder kader dan het hebben van een ziekte of niet, en houdt daarmee veelmeer het geheel van het menselijk functioneren, de hele persoon in beeld. Dat veronderstelt natuurlijk wel dat er iemand is die dat geheel ook werkelijk in beeld probeert te krijgen en te houden in plaats van dat er bij wijze van spreken zes professionals, met al dan niet een reeks aan maatschappelijke instanties en vrijwilligers in de weer zijn, ieder op diens eigen terrein.

Empirisch onderzoek en floreren

Is de voorgaande insteek gefocust op positieve gezondheid, de Amerikaanse psychiater VanderWeele ontwikkelde een op floreren gericht programma en maakt er een sociaal-maatschappelijk thema van. Hij noemt als domeinen van floreren: ‘*mental and physical health, but also encompassing happiness and life satisfaction, meaning and purpose, character and virtue, and close social relationships*’ (VanderWeele, 2017). Ook zijn uitgangspunt is dus dat floreren meer omvat dat alleen gelukkig leven of mentaal welbevinden of hoe iemand zich over diverse levensaspecten voelt. Hij laat dan ook uit heel veel onderzoek zien dat gezin en familie, werk en opleiding, en betrokkenheid bij een religieuze gemeenschap elk voor zich en gezamenlijk bijdragen aan de vijf domeinen en daarmee dus aan floreren.

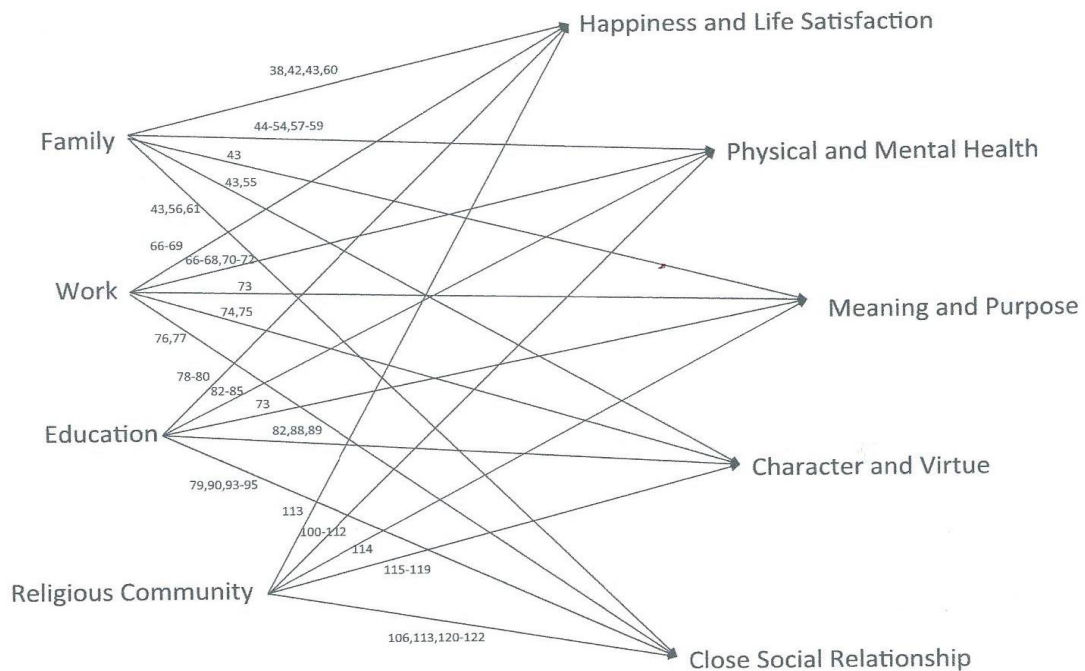

Fig. 1. Diagram relating pathways to various human flourishing outcomes (with references).

Fig. 2 Routes naar verschillende uitkomsten van dimensies van floreren (VanderWeele, 2017; de getallen verwijzen naar referenties bij het artikel)

Op deze wijze krijgen we dus een samenhangend geheel in beeld, waarmee onderstreept wordt hoezeer floreren uit meerdere dimensies bestaat en de bestudering ervan een interdisciplinaire aangelegenheid is geworden.

Ik wijs er even op dat dus ook het deelnemen aan een religieuze gemeenschap een belangrijke bijdrage levert aan floreren. Aan welke aspecten valt dan te denken? We weten uit onderzoek dat de sociale en cognitieve aspecten een rol spelen in de relatie tussen religie, spiritualiteit en floreren. Dat is wellicht minder omstrede dan het gegeven dat ook positieve emoties een gunstige rol spelen in het welbevinden en floreren van gelovigen. Daarbij valt te denken aan dankbaarheid, ontzag, verwondering, vrede (veiligheid, zekerheid), liefde. Het worden ook wel de het-zelf-overstijgende positieve emoties genoemd (dus niet een kwestie van alleen maar met jezelf bezig zijn) omdat ze boven de persoon uitgaan in gerichtheid op de ander. En ook hiervan geldt weer dat het effect niet alleen richting welbevinden gaat, maar ook richting de andere domeinen (Van Cappellen, 2017). Er zou over elk van die positieve emoties een verhaal te vertellen zijn, bijvoorbeeld in relatie tot vergeving; daar is nu de ruimte niet voor. Ik maak wel een wellicht wat prikkelende opmerking. Het is toch wonderlijk dat wij in de ggz mensen weer leren hoe ze dankbaarheid kunnen beoefenen, zoals ik hiervoor al aangaf. En ook, al gebeurt dat weinig, dat wij mensen leren hoe ze kunnen vergeven. Hoe dan ook, deze

het-zelf-overstijgende positieve emoties zijn helemaal niet voorbehouden aan een specifieke religieuze traditie; ze kunnen dan ook evenzeer hun positieve rol spelen in niet-religieuze zingeving.

Terug naar de talrijke onderzoeksgegevens zoals VanderWeele die presenteert. De vraag is wie ervan onder de indruk raakt. Ze zijn wel degelijk belangwekkend voor de ggz, maar bepaald niet onomstreden. Mij is niet duidelijk hoe deze gegevens vanuit theologisch perspectief geëvalueerd worden. Paas en Peels hebben er in hun *God bewijzen* wel voor een breder publiek aandacht aan gegeven (2013, 48-52). En denkend aan het genoemde PKN rapport zou ik me daarom voor kunnen stellen dat de oplossingsrichting die nu gekozen is: 'genade als grondtoon', met deze onderzoeksgegevens verbreedt, verdiept, verrijkt zou kunnen worden. Al stellen we meteen vast dat de opstellers met het accent op de religieuze gemeenschap en religieuze praktijken gegeven die onderzoeksresultaten op een belangrijk en dus gewenst spoor zitten.

We weten ook uit onderzoek dat gelukkig leven in de zin van materiële behoeften en wensen, zeg een vorm van hedonisme, wel met geluk samenhangt maar niet met zinvolheid. Zo is ook een focus op het heden wel gerelateerd aan geluk, maar niet aan zin. Terwijl bezig zijn met verleden en toekomst wel gerelateerd is aan zin maar niet aan geluk. Verbondenheid is daarentegen gerelateerd aan geluk en zin! Dat onderstreept het belang van beide: geluk en zin.

Een praktische-theologische oriëntatie op floreren volgens McClure

Ik krijg ook sterk de indruk dat in het werk van de praktische theoloog McClure een ruimere opvatting van het goede leven in de zin van floreren naar voren komt (2019). Zij neemt haar vertrekpunt bij emoties en gaat uitvoerig het denken over emoties na, tot en met recente psychologische en neurowetenschappelijke ontwikkelingen en inzichten. Een fraaie multidisciplinaire insteek die zij gebruikt om haar visie op floreren uit te werken. Ook zij betoogt dat floreren het hele leven omvat. Het gaat over fysieke en psychologische veiligheid en hechting, een zekere mate van stabiliteit en toegang tot bronnen, vrijheid van keuze, betekenisvolle relaties en vriendschappen en tijd voor reflectie op wat er werkelijk toe doet. Het gaat om engagement met verplichtende waarden, het gaat over waardigheid en respect voor zichzelf en anderen, om gewaardeerd worden door zichzelf en door anderen, om talenten benutten en een zekere voldoening over wat men bereikt en dat binnen de sociale en politieke verbanden waarbinnen men leeft en werkt. In die zin kan gezegd worden dat floreren niet om één thema draait, maar om vele facetten die welbevinden en gezondheid bevorderen of ondersteunen. Mensen die floreren geloven levendiger, hopen en ervaren een diepe

verbondenheid met de ander en met anderen, en zijn daarin veerkrachtiger (2019, 165). Maar dat alles vergt natuurlijk oefening en onderhoud van sterke kanten en deugden, van karakter en geloof. In dat verband vallen dikwijls woorden als wijsheid, zoals bij McClure, maar ook nederigheid of ootmoed, liefde zonder te willen bezitten, moed, zelfcontrole, dankbaarheid en vermogen om te vergeven, en zo meer (2019, 175). Ik zou er in deze Coronatijd aan toe willen voegen het vermogen om zich iets te willen ontzeggen!

Maar weer, als we deze opsomming zouden ordenen, dan komen we opnieuw uit bij de vijf domeinen die het vertrekpunt zijn: gelukkig leven, gezond zijn, zinvol leven en goed leven, in verbondenheid, samengebracht onder het trefwoord *floreren*.

Drie theologische vragen

Ik kom aan mijn theologische vragen, die bedoeld zijn voor de drie werkgroepen die binnen het Cornelis Graafland Centrum actief zijn. Een systematisch theologische vraag, een vraag naar de traditie en bronnen, en een vraag over profetische prediking.

Interdisciplinariteit

Er is een belangrijk verschil tussen multidisciplinariteit en interdisciplinariteit. In het eerste geval trekken meerdere disciplines tijdelijk met elkaar op, resultaten worden vergeleken, iedere discipline trekt de eigen conclusies, maar er is geen integratie. Bij interdisciplinariteit vindt die integratie wel plaats. Dus uitkomsten van de een hebben ook consequenties voor de ander niet alleen op theoretisch, conceptueel niveau, maar ook als het gaat om methoden. Als mijn redenering steek houdt dan vraagt dat om een interdisciplinaire theologie en volstaat dus een theologie die aan multidisciplinair werk meedoet niet, althans niet voldoende. Kärkkäinen opende het tweede deel van zijn zogenaamde ‘constructive Christian theology’ uit 2014 met de voor mij onthutsende constatering dat de twee grote (grootste) theologen van de vorige eeuw, Barth en Tillich, in hun summae van de christelijke theologie religiestudies en wetenschap in feite negeerden (2014, 1)! Pannenberg en Moltmann, zo vervolgt hij, waren dan nog wel in gesprek met wetenschap maar ook niet met religies. Alhoewel ik dat tweede, religies, minstens zo interessant vind, gaat het nu om het eerste: wetenschap. Kärkkäinen kan natuurlijk niet weten dat wij in Nederland in de zestiger jaren van de vorige eeuw Dippel en De Jong hadden, die zich met geloof en natuurwetenschap bezighielden (1965; voor wie zich het college van dr. de Knijff daarover nog herinnert). Hoe dan ook, het gaat al lang niet meer alleen maar over natuurwetenschappen, inclusief neurowetenschappen. Ik vind het zelfs opmerkelijk dat Kärkkäinen als het om de gedrags- en sociale wetenschappen gaat zegt dat die ‘at times’ mee zouden moeten doen (2014, 2); hoezo ‘soms’? Ik vermoed eerlijk gezegd

dat de impact van die wetenschappen in de vorm van een al te makkelijke psychologie, luisterend naar veel preken, sluipend ongekeerd is, maar er (te) weinig over gereflecteerd wordt. Sluipend omdat die invloed op een bepaalde manier veel minder controversieel lijkt dan die van de natuurwetenschappen.

Klopt mijn stelling dat interdisciplinariteit voor de theologie onmisbaar is geworden? En wat betekent dat voor de beoefening van de gereformeerde theologie die het vertrekpunt is van het Cornelis Graafland Centrum?

Augustinus' verjaardagsfeestje

Een gezellig verjaardagsfeestje is nooit weg, zeker niet als men zich met familie en vrienden op een fraai landgoed bevindt en het feest drie dagen kan duren. Het overkwam Augustinus in 386; hij werd 32 jaar. Tijd voor een fijn gesprek over het gelukkige leven, en wie er gelukkig is; dus gaat het over de ziel. Dat het genoeglijk en feestelijk is, is aan hun woordkeuze te horen. De gedachten, redeneringen en overwegingen van henzelf of anderen heten voedsel, toetjes, honing en schotels. Kortom, ze heeft er zin in en genieten ervan.

Het lastige in dit alles is dat men wellicht de feestelijkheid nodig heeft om zo te kunnen abstraheren van het dagelijks leven; maar ja, dat is dan ook buiten de muren van het landgoed Cassiacum. Hij is pas tot bekering gekomen. Hij nam familie en vrienden mee, omdat, zo schrijft een commentator, hij moeilijk alleen kon zijn. In zijn terugblik in zijn belijdenissen is hij zelf kritisch. 'Welk wetenschappelijk werk ik daar verricht heb – waarin ik wel reeds U diende, maar dat toch nog schoolse hovaardij ademde, zoals wanneer men na ingespannen lopen nog zit te hijgen – daarvan getuigen de boeken, waarin de gesprekken beschreven zijn, die ik met de aanwezigen hield en met mij zelf alleen, voor Uw aangezicht' (Augustinus belijdenissen, IX, iv; Sizoo, 1948).

Het zijn alleen de bijzondere ervaringen van de ziel met God die de mens een glimp geven van wat komen zal. De rest is niet belangrijk en leidt alleen maar af. Alleen vrijheid van gebrek kan geluk geven. Maar waar is het leven dan gebleven? Natuurlijk kan men zeggen dat het geluk gelegen is in de overdenking van het toekomstige leven. Maar ik ben persoonlijk toch wel erg dankbaar dat Calvijn in het gelijknamige hoofdstuk van zijn Institutie in § 3 schrijft: 'Immers dit leven, ook al is het vervuld met talloze ellenden, wordt toch terecht gerekend tot de niet te versmaden zegeningen Gods'. Nadat hij al schreef dat 'verachting van dit leven' geenszins mag leiden tot haat tegen dit leven of ondankbaarheid jegens God (Calvijn, Institutie II, IX; Sizoo, z.j.). En dat volgt ook nog hoofdstuk X over het gebruik van het tegenwoordige leven en de daarbij behorende hulpmiddelen. Om het nog verder toe te spitsen. Is het daarom misschien dat Van Ruler van de bevindelijken wel wilde weten hoe zij

de coïtus ervaren. Hij schrijft dat men zich op die ogenschijnlijk frivole vraag in zwijgen hulde (Van Ruler, 1971, 139). (Dat is opmerkelijk want uit onderzoek is wel bekend dat mensen als het er op aankomt toch nog makkelijker over hun seksleven spreken dan over hun religieuze leven; wellicht is dat onder een bepaald slag theologen toch andersom.) Het ging Van Ruler om de verhouding tussen het natuurlijke en het geestelijke in het beleven van plezier. Het gaat mij dus over de vraag naar de waardering van het gewone leven in geluk, gezondheid, zin, moraal en verbondenheid in relatie tot het gelukkige, geestelijke leven, zoals Augustinus het zich voorstelt.

Ik geef toe, met mijn benadering bevinden we ons meer in een Aristotelische sfeer, dan in het platonisme, zoals ook McClure voorstaat, zodat familie en vrienden, werk en vrije tijd, vrijheid en gezondheid en een niet afstotend fysiek voorkomen, zoals Aristoteles met zoveel woorden zegt, allemaal meetellen. Augustinus had het allemaal binnen handbereik en zag het over het hoofd. We kunnen er wel begrip voor opbrengen, aangezien hij blijkens dezelfde passage in zijn belijdenissen kennelijk vol was van zijn bekering; maar toch.

Kortom, hoe evalueren we deze en vergelijkbare bronnen in hun historische context met het ook op een interdisciplinair onderzoek naar floreren?

Protest?

Er is niet alleen een gelukkig, gezond, goed, zinvol en verbonden leven. Er is ook het ongelukkige, ongezonde, slechte, zinloze en onverbonden leven. Hoe ons daartoe te verhouden? Daarover gaat een nog altijd zo fraai, qua genre profetisch te noemen hoofdstuk van Jossutis over de zin van ziekte. Terzijde, Jossutis begon, het is 1988, op te merken dat de praktische theologie de zo broodnodige empirische gegevens ontbeerde; daar hoeft niemand zich meer achter te verschuilen, zo zagen we.

In tijden van zoeken naar zin en zingeving is zijn statement 'De zin van ziekte', opvallend. Ik vind dan ook de wending die hij eraan geeft opmerkelijk. Het zin geven aan ziekte is wat hem betreft overgave in de zin van capitulatie. Dat kan omwille van het evangelie niet echt zinvol zijn. Nee, het geloof protesteert. In de plaatsvervangende door Christus krijgt lijden niet een zin die navolging verdient, maar komt de zinloosheid ervan aan het licht. En in zijn werken en woorden haalt Jezus mensen eruit. Mijn punt is dat in floreren ook gezocht wordt naar een zich verhouden tot het ongelukkige in alle facetten van de vijf genoemde domeinen, tot momenten daarvan, die we allemaal min of meer kennen. Hoe zullen we dat noemen? Protest, zoals Josuttis aanbeval? Of hebben we 30 jaar later een beter woord, een betere houding? En hoe klinkt dat dan in prediking en pastoraat?

In ieder geval pleit Kärkkäinen ervoor de *ordo salutis* opnieuw te doordenken en heling, herstel en empowerment (centrale begrippen in de herstellbeweging in de ggz) daarin een plek te geven (2016, Vol. 4, 368-401). Hoe kan het toch, zo vraagt hij, dat geloven, vergeving van zonden, rechtvaardiging en heiliging essentiële aspecten van het heil heten, maar dat ‘healings, exorcisms, charismatic endowments, and, say, social criticism, love for the poor and marginalized, and rejection of human-made religious establishments (topics on which Jesus did speak much!) do not belong to doctrinal theology?’ (id., 369). Ik pleit niet voor het een ten koste van het ander, maar ‘protesteer’ wanneer aangenomen zou worden dat het een zonder het ander kan bestaan. Ik herhaal de vraag. Hoe evalueren we de analyse van Josuttis 30 jaar later en wat betekent dat voor prediking en pastoraat?

Tot slot: artikel 20 NGB

In zijn *Gereformeerden op zoek naar God* ging Graafland (1990) zowaar in discussie met mij over een artikel dat ik in *Theologia Reformata* had gepubliceerd (Verhagen, 1989). Graafland gaf er blijk van de kritiek van Aleid Schilder omwille van de mentale en geestelijke gezondheid serieus te willen nemen en wilde erover nadenken. Maakt de gereformeerde leer en speciaal de prediking mensen depressief? Kennelijk had ik een argument aangedragen dat hij bruikbaar vond, zij het niet op alle punten (Graafland, 1990, 141-142, 208-209). Het ging erom dat in onze erkenning van het rechtvaardig oordeel van God over onze zonden, een erkenning die gepaard gaat met vrees, die vrees niet overdreven moet worden, naar een woord van Calvijn. Rechtvaardigheid en barmhartigheid betekenen de broodnodige erkenning van onze schuld en de even nodige herkenning van Zijn liefde en genade. En dat laatste overstraalt het eerste toch ‘enigermate’, schrijft Graafland (1990, 141).

Daar nu, in de tweeslag van barmhartigheid en rechtvaardigheid begint het gelovige floreren, zou ik zeggen. Het hele leven, in al zijn domeinen staat in ene in het verband van de barmhartigheid en rechtvaardigheid van God. (Men kan er natuurlijk over speculeren of redeneren of die volgorde er wezenlijk toe doet. Ik attendeer er maar even op dat in het vervolg de volgorde even wordt omgedraaid; om de balans te handhaven, en een onnutte discussie te voorkomen?) Dat geldt alle domeinen, dus niet alleen geloven, maar ook het geluk, gezondheid, de zin, de moraal en de verbondenheid. Graafland schrijft even later (1990, 144): ‘Zij (de gereformeerde piëtisten) hebben altijd twee aspecten ter sprake gebracht. Ten eerste het verschil tussen de evangelische en de wettische vrees en in de tweede plaats het samengaan van de droefheid over de zonde en de ten diepste blij makende liefde van God en tot God’. Nogmaals, daar begint het gelovige floreren.

Enige punten uit de discussie

-) Is het niet zo dat de voorgestelde verbreding niet zoveel meer is als een variatie op het thema van het neocalvinisme, zoals die zich sinds de vorige eeuw ingespannen heeft om de verbinding met alle mogelijke levensterreinen te verbinden met en vanuit de theologie (Kuyper, Bavinck en vervolgens; iemand als de Amerikaan Mouw vandaag)? En waarom moest Graafland er in zijn voetspoor van de gereformeerde theologie kennelijk niet zoveel van hebben?

Dat zal zeker zo zijn. Ik noem het werk van de psychiater en filosoof Glas, die op basis van het werk van Dooyeweerd, vandaag belangrijk en vooral ook origineel werk verricht in het doordenken van de psychiatrische praktijk als normatieve praktijk, professionaliteit en neurowetenschappen; zie zijn *Person-centered care in psychiatry* (Glas, 2019).

De vraag zou echter kunnen zijn hoe succesvol die pogingen zijn geweest. En ook, welke theologische locus leidend is geweest. Is dat niet de leer rond de openbaring geweest, en dan specifiek de algemene versus de bijzondere openbaring. Is dat een vruchtbaar uitgangspunt gebleken? Wordt tegenwoordig niet veelmeer de locus van de pneumatologie gekozen, zoals door Kärkkäinen? Levert dat nieuwe mogelijkheden op, of leidt dat uiteindelijk alleen maar tot een soort van vervaging, veralgemenisering, zodat alles passend wordt.

Ik heb nog een kritische tegenwerping. Ik krijg de indruk dat de neocalvinistische theologie vooral uitgaat van multidisciplinariteit, ik bepleit evenwel interdisciplinariteit.

2) Is er niet een spanningsveld tussen het gebruik van de woorden rechtvaardigheid en barmhartigheid zoals in artikel 20 van de NGB en de betekenis en strekking van die woorden in de bijbel?

3) Ik herinnert aan het werk van Brümmer over gelukkig leven: *Ultiem geluk* (2004, 2005). Wanneer is een mens gelukkig? Als deze *rijk en beroemd* is! Wanneer is een mens rijk? Als hij zijn individuele daimoon kan verwerklijken. Wanneer is hij beroemd, bekend? Doordat anderen hem bevestigen en erkennen als de persoon die hij wil worden. Maar dat is tegelijk

allemaal menselijk beperkt, eindig. Ultiem geluk, in de lijn van Augustinus zegt Brümmer, is rijk en beroemd in Christus, bij God.

Literatuur

- Augustinus (1948). *Augustinus' confessiones* (vertaald door A. Sizoo). Delft: Naamlooze Vennootschap A.D. Meinema. (oorspronkelijke werk gepubliceerd ca. 397-398)
- Brümmer, V. (2004). Ultimate happiness and the love of God. In M. Sarot & W. Stoker (Eds.), *Religion and the good life* (pp. 241-265). Assen: Royal Van Gorcum.
- Brümmer, V. (2005). *Ultiem geluk. Een nieuwe kijk op Jezus, verzoening en Drie-eenheid*. Kampen: Uitgeverij Kok.
- Calvijn, J. (z.j.). *Institutie. Boek III* (vertaald door A. Sizoo; 7^e druk). Delft: W.D. Meinema N.V. (oorspronkelijke werk gepubliceerd in 1559)
- Dippel, C.J., & De Jong, J.M. (1965). *Geloof en natuurwetenschap. Deel I. Scheppingsgeloof. Natuur. Natuurwetenschap*. 's Gravenhage: Boekencentrum N.V.
- Glas, G. (2019). *Person-centered care in psychiatry. Self-relational, contextual and normative perspectives*. London: Routledge.
- Graafland, C. (1990). *Gereformeerden op zoek naar God. Godsverduistering in het licht van de gereformeerde spiritualiteit*. Kampen: Uitgeverij De Groot Goudriaan.
- Huber, M., van Vliet, M., Giezenberg, M., & Knottnerus, J.A. (2013). *Towards a conceptual framework relating to 'Health as the ability to adapt and to self manage'. Operationalisering Gezondheidsconcept*. Bunnik: Louis Bolk Instituut.
- Huber, M., Van Vliet, M., Giezenberg, M., Winkens, B., Heerkens, Y., Dagnelie, P.C., & Knottnerus, J.A. (2016). Towards a 'patient-centred' operationalisation of the new dynamic concept of health: a mixed methods study. *BMJ Open*, 5,e010091. doi:10.1136/bmjopen-2015-010091
- Josuttis, M. (1988). Der Sinn der Krankheit. Ergebung oder Protest? In M. Jossutis, *Praxis des Evangeliums zwischen Politik und Religion* (pp. 117-141). München: Chr. Kaiser Verlag.
- Kärkkäinen, V.-M. (2013-2017). *A constructive Christian theology for the pluralistic World. Vol. 1-V*. Grand Rapids: William B. Eerdmans Publishing Company.
- McClure, B.J. (2019). *Emotions. Problems and promise for human flourishing*. Waco: Baylor University Press.

- Paas, S. & Peels, R. (2013). *God bewijzen. Argumenten voor en tegen geloven*. Amsterdam: Uitgeverij Balans.
- Pleizier, Th., Huijgen, A., & Te Velde, D. (red.) (2019). *Gewone catechismus. Christelijk geloof in 100 vragen en antwoorden*. Utrecht: KokBoekencentrum Uitgevers.
- Protestantse Kerk. (2020). *Van U is de toekomst. Ontvankelijk en waakzaam leven van genade*. Utrecht: Dienstenorganisatie Protestantse Kerk.
- Van Cappellen, P. (2017). Rethinking self-transcendent positive emotions and religion: Insights from psychological and biblical research. *Psychology of Religion and Spirituality*, 9, 254-263. <https://doi.org/10.1037/rel0000101>
- Van Ruler, A.A. (1971). Ultra gereformeerd en vrijzinnig. In A.A. van Ruler, *Theologisch werk. Deel III* (pp. 98-163). Nijkerk: Uitgeverij G.F. Callenbach N.V.
- VanderWeele, T.J. (2017). On the promotion of human flourishing. *Proceedings of the National Academy of Sciences of the United States of America*, 114 (31), 8148-8156. www.pnas.org/cgi/doi/10.1073/pnas.1702996114
- Verhagen, P.J. (1989). Het psychohygiënische aspect van de gereformeerde traditie. *Theologia Reformata*, 32, 5-22.
- ZonMW. (2016). *Zingeving in de zorg: De mens centraal*. Opgehaald van <https://www.zonmw.nl/nl/actueel/nieuws/detail/item/zonmw-signalement-zingeving-in-zorg-de-mens-centraal/>